

Lutnyckelharpan

Inspiration & funderingar utifrån gamla målningar.

En artikel av Johan Hedin med färgbilder av Johan Hedin och svart-vita bilder av Per-Ulf Allmo och ur avhandlingen Nyckelharpan av Jan Ling.

Detta är en ny modell av nyckelharpa, ritad av Johan Hedin och byggd av Tommy Johansson. Lutnyckelharpan har fått sitt namn för att den är rundbottenad likt en luta och att den tillhör en kategori stråkinstrument med namnet stråkluta.

Nyckelharpan har haft många utvecklingsstadier och har sett väldigt olika ut från tid till tid. När nya

modeller blivit etablerade har äldre modeller blivit omoderna och bortglömda. Detta har skett ända in i våra dagar, även om det återuppstått ett visst intresse för äldre nyckelharpsmodeller. Nu för tiden utverkas lock, botten, sarg och hals ur separata ämnen som sedan fogas samman, men sedan den sista stora omformningen av instrumentet på 1900-talet har mycket kunskap om äldre byggnadstekniker fallit bort. Tidigare var de nämligen urkarvade ur en och samma trästock – en metod som kan tyckas primitiv, men som tvärt om är en metod med stora möjligheter till en mer skulptural, tredimensionell utformning. Ett både uttrycksfullt och utvecklat formspråk har brukats av byggare för länge sedan. Kvar till oss finns bara bilder och ibland instrument som rester av traditionen de tagit med sig i graven.

Av de som hört och sett en nyckelharpa är det nog många som får en bild av vad instrumentet är när de hör instrumentet nämnas i något sammanhang. Vad man kanske inte tänker på i första ögonblicket är att nyckelharpan är så gammal och har genomgått så stora förändringar att namnet snarare kan ses som ett samlingsnamn för flera olika instrument. Om man studerar de källor som finns bevarade – allt ifrån de medeltida kyrkomålningarna till alla bevarade instrument från olika tidsepoker - upptäcker man snart en flora av varianter som skiljer sig avsevärt från varandra. Då man ser till instrumentets morfologi kan detta liknas vid att man skulle ha satt samlingsnamnet violin på instrument så som giga/rebec med välvd botten, fiddla och senare viola (da braccio och da gamba) som är flatbottnade och senare violinen själv. Nyckelharpan har under de senare århundradena haft resonanssträngar, vilket i violinfamiljen kallas violino d'amore, men som i nyckelharpfamiljen fortfarande kallas nyckelharpa. Däremot har instrumentet fått en del olika benämningar utifrån olika spelsträngs- och nyckeluppsättningar.

Vad gäller kyrkmålningarnas bilder av nyckelharpor finns det väldigt lite kunskap om hur de kommit till. Man vet inte om konstnärerna var bekanta med instrumentet, vilka förlagor de hade och inte heller om de hade någon ambition att avbilda dem naturtroget. Avbildningarna utgör

inte alls några säkra bevis för att nyckelharpan någonsin sett ut så som de framstår på målningarna. Men målningarna existerar och även om man inte kan dra så långtgående vetenskapliga slutsatser om dem, kan de sätta igång fantasin och ge inspiration till nya kreationer. Lutnyckelharpan är ett exempel på det.

Uppe till vänster:

Fiddla

(Målning från Rynkeby kyrka, Fyn, daterad till 1560-talet)

Nere till vänster:

Fiddla med tangentmekanism (nyckelharpa)

(Målning från Rynkeby kyrka, Fyn, daterad till 1560-talet)

I mitten:

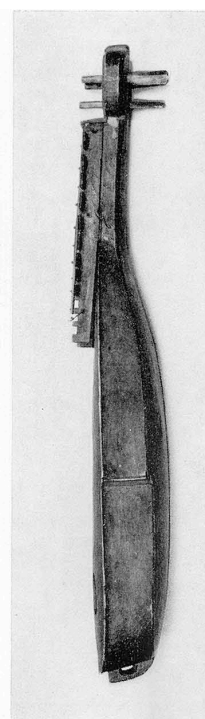
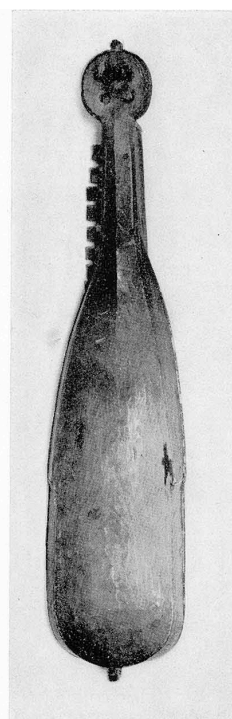
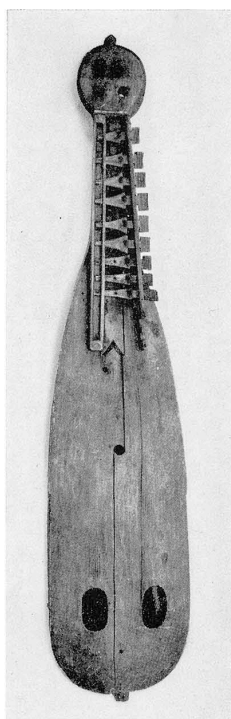
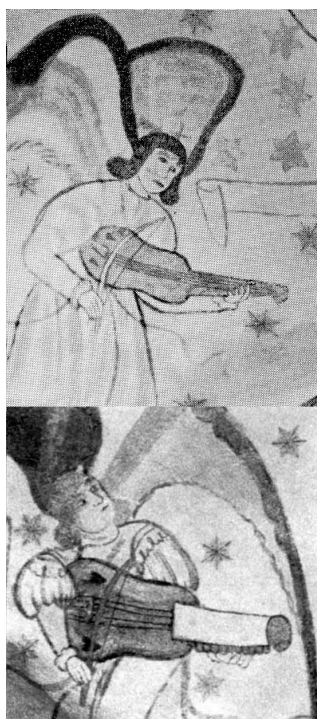
Rebec

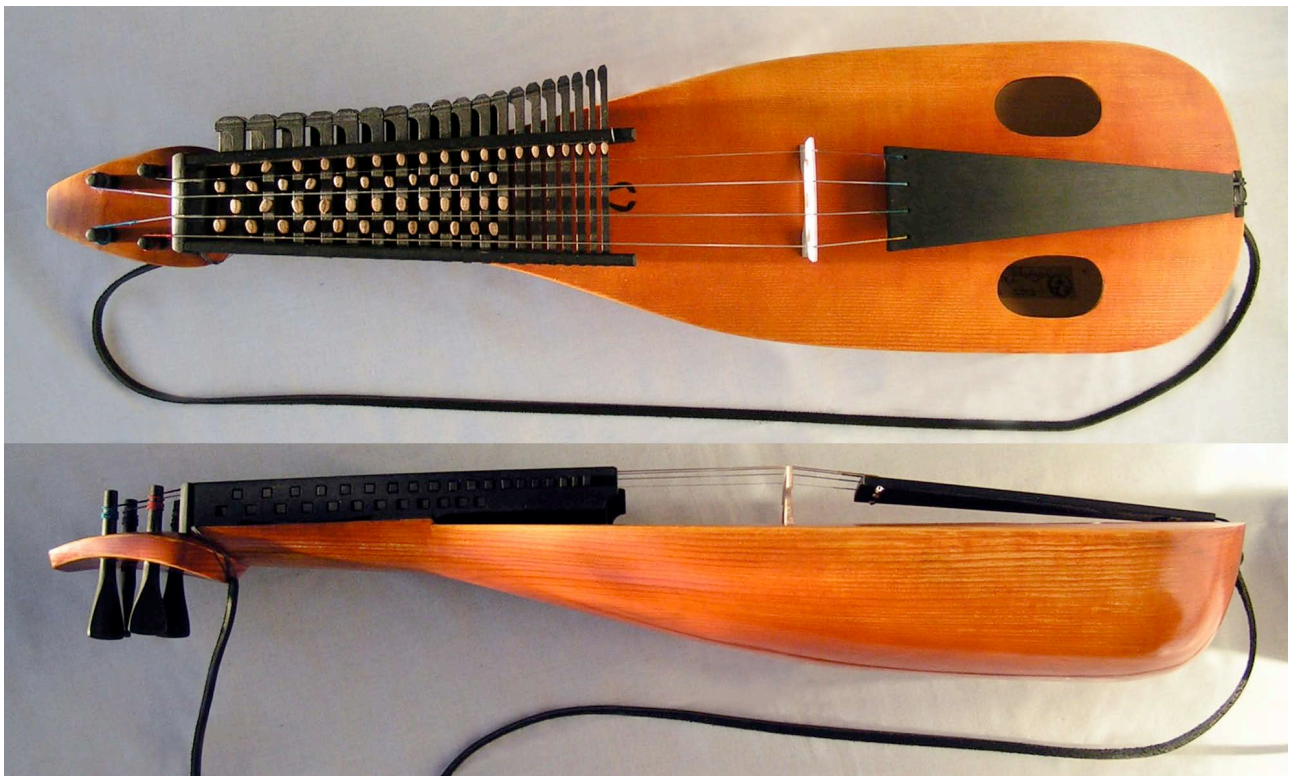
(Målning från Häverö kyrka, daterad till 1475)

Till höger:

Rebec med tangentmekanism (nyckelharpa)

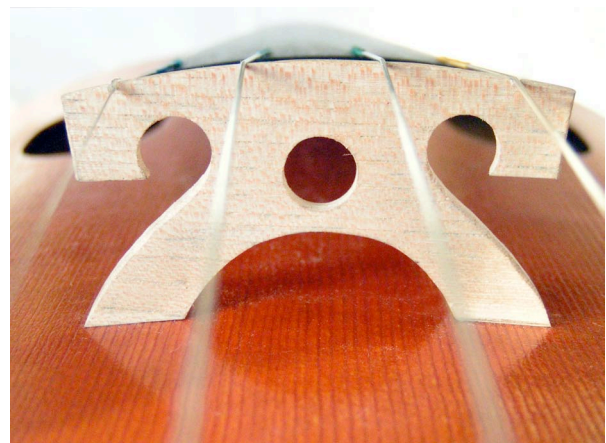
(Nyckelharpa från Esse, Finland, före 1700)

Formspråk

Lutnyckelharpan kropp är skulpterad ur ett granstycke, en krävande metod som kräver stort tålamod och god hantering av fuktighetsgraden i trästycket. Å andra sidan ger den helt andra möjligheter att formge instrumentet utan att behöva tänka på vare sig sarger, limfogar, lister, klossar eller halsinfästningar. Korpusformen är utarbetad dels utifrån instrumenttypens (stråklutans) formspråk, dels med tanke på spelbarhet och ergonomiska förutsättningar. Storformen är tänkt att vara smäcker och smidig. I och med skruvplattans form får instrumentet en riktning, ett lite strömlinjeformat uttryck. Jag har valt bort den runda form som är den konventionella på de medeltida skruvplattorna, då den bryter den form som påbörjats i kroppens övergång till halsen. I profil får skruvplattan utföra en motrörelse till och samtidigt förlänga den kurva kroppen bildar i underkant. Helheten bildar då en slags s-form. Instrumentets stora, svepande former styr mot ett enkelt formspråk. Stränghållaren, som är lätt rundad och annars har raka linjer följer denna princip av enkelhet och möter lekens växande form mot stallet. Stallets form har hämtat inspiration från ett tidigt barockfiolstall.

Leken

Leklådan följer äldre instruments mönster – att den, sedd från ovan, är smalast vid översadeln och breddas mot stallet. Nycklarna är mycket kortare än vad som är vanligt idag. Det finns flera tänkbara anledningar till varför nycklarna blivit längre.

Dels har leken blivit högre och därmed svårare för vänsterhanden att nå. På nyckelharporna från 1700-talet höjdes den för att få plats med de resonanssträngar som placerades under leken. På 1800-talet tillkom dessutom en extra rad nycklar som skulle få plats och på nutidens modell har ytterligare en rad nycklar tillkommit.

Men som kompensation har alla resonanssträngar flyttats upp ovanför leken. En annan aspekt är att hållningen av instrumentet kan ha förändrats med tiden. De gamla målningarna ger olika indikationer, men en betydligt högre placering av instrumentet förekommer på flera av dem. Ytterligare en anledning kan vara att instrumentkroppen blivit högre och fått en skarpare kant in mot halsens infästning.

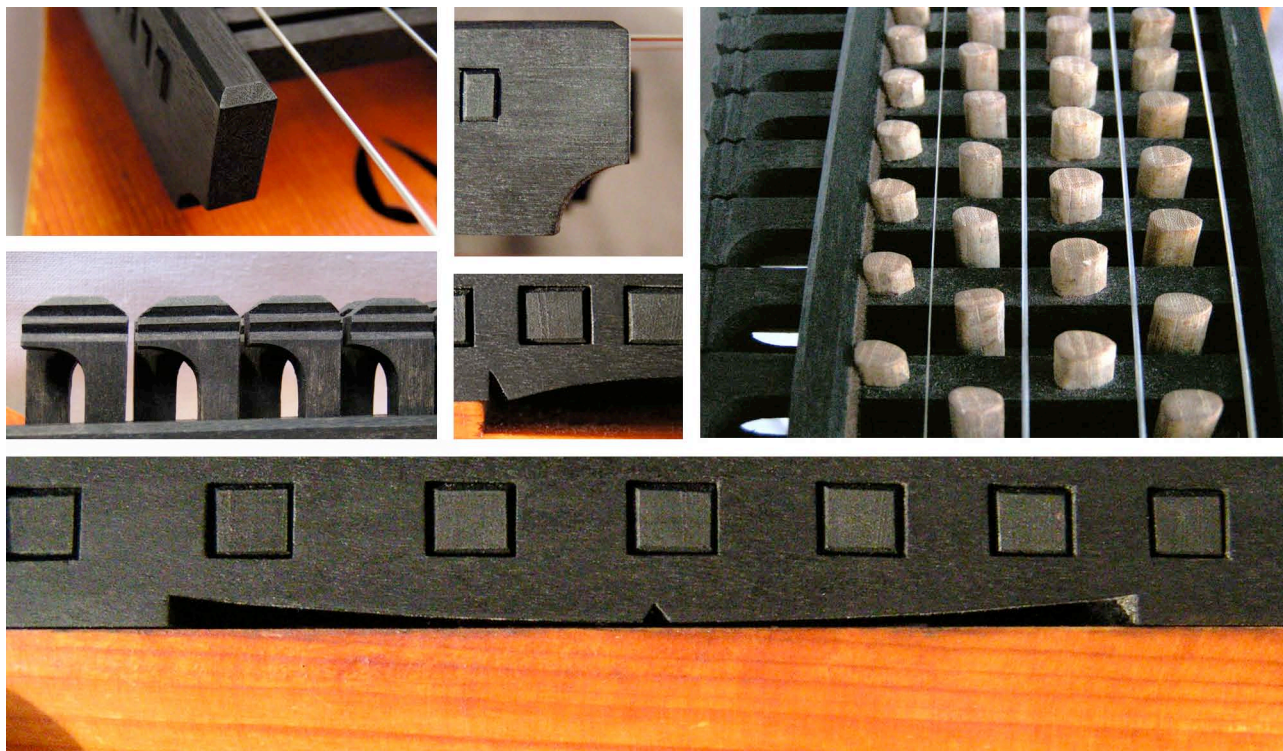
Nycklarna på lutnyckelharpan är placerade och utformade så att inget löv behöver gå igenom någon annan nyckel. Man behöver då inte göra hål i några nycklar annat än för lövinfästningen. Det är möjligt på grund av att nycklarna inte sitter rakt ovanför varandra, utan i ett sicksackmönster, sett från lekens sida. (se nedan) De båda d-strängarna har således kortare mensur än vad g-strängarna har. Nycklarna är tunnare än dagens konvention på grund av att den korta mensuren och de tunna strängarna inte kräver grövre nycklar än så.

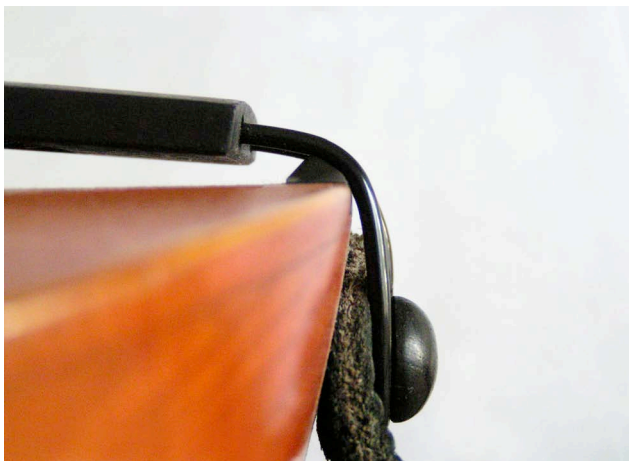
Spelfunktion

Lutnyckelharpan väger endast 700 gram. En genomgående tanke har varit att göra ett lätt och smäckert instrument och därför har det inga metalldelar förutom de dolda skruvar som håller ihop leklådan. Tanken på vikten och på formspråket har varit så viktigt att lekens spelfunktion på sätt och vis fått vissa begränsningar.

Men jämför man med en medeltida enkelharpa har denna lek enorma resurser. Låt mig förklara: Den medeltida leken var heptatonisk och hade endast en rad med nycklar. Att nycklarna kunnat manövrera flera strängar samtidigt med hjälp av flera löv på samma nyckel kan däremot ha förekommit. Därtill har det funnits ett antal bordunsträngar. Lutnyckelharpan har möjlighet till melodispel på alla sina fyra strängar och har ingen utpräglad bordunsträng. Däremot är den tänkt att fungera för ett bordun-artat flersträngsspel med standardstämningen $g-d-g^1-d^1$ (eller $a-e-a^1-e^1$).

Leken fungerar som en dubbel kontrabaslek (ej att förväxlas med en kontrabas med dubbellek). Den har två rader med nycklar som har två rader med löv vardera. Undre nyckelraden manövrerar de båda g-strängarna och den övre raden manövrerar de båda d-strängarna. Med denna dubbelkoppling följer en begränsning – möjligheten att spela ackord om tre eller fler toner går förlorad, men ett traditionellt tvåsträngsspel med vissa "doppningar" på de grövre strängarna fungerar utmärkt. Det finns flera anledningar till dubbelkopplingen: Dels blir leken både högre och tyngre om den har fyra nyckelrader, dels sparar man mödan med att göra 24 nycklar extra (55 nycklar jämfört med 31). Dessutom slipper man det välkända problemet med en fadd ton på de lägsta strängarna, då löven blir för långa.

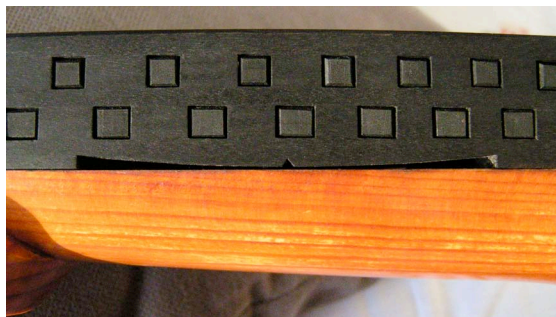

Spelställning

När man ser på de nyckelharpspelare som finns på de medeltida målningarna ser man att en del av dem håller sina instrument på ett annat sätt än vad man gör idag. Ofta har de inte armen ovanpå nyckelharpan, vilket gör att hela instrumentet syns och ofta är instrumentet placerat högre upp mot bröstet. För mig är detta ingen garanti för att spelfattningen var sådan, men jag började tänka mig in i hur det skulle vara att spela med den fattningen. Jag provade med min vanliga nyckelharpa och lade alltså armen under stränghållaren, längs sargen med bandet bakom högeraxeln och hängde instrumentet platt mot bröstet. Den spelställningen visade sig ge en hel del fördelar:

- Kroppshållningen blev bättre; ryggen blev rakare armarna hängde mer naturligt uteslagna.
- Ryggen slapp belastningen av att hålla upp högerarmens tyngd, som annars adderas till harpans, vilken också brukar sticka ut mer, då den vinklas ut från kroppen.
- Jag kunde använda längre stråk.
- Vänsterhanden stoppades inte av kanten på instrumentkroppen i högt läggespel.

Jag upptäckte bara en nackdel med den här fattningen – att jag varken såg löv eller nycklar när jag spelade. Det problemet är delvis avhjälpt på lutnyckelharpan, då jag låtit nycklarna komma ut på andra sidan av leklådan.

t.v. Artikelförfattaren spelar på lutnyckelharpan. Mitten och t.h. Det finns områden i sydöstra Europa med levande tradition att bygga och spela stråklutor. Mr. Teodor Kirov från Plovdiv i Bulgarien spelar på en Gadulka, formad ur ett stycke trä likt nyckelharpan från Esse. Detta instrument har även stående stämskruvar, vilket var det vanliga byggsättet på medeltiden.

Klang

Även om det nästan är omöjligt att i ord beskriva hur ett instrument låter, måste jag skriva lite om klangen. Min största nyfikenhet låg i hur ett sånt här instrument skulle låta. Jag hade hört en del rundbottnade instrument tidigare, men endast knäppta, såsom mandolin, baglama, bouzouki och diverse långhalsade och korthalsade lutor. Den i förhållande till stränglängden stora kroppsvolymen gör att den får en varm återgivning av de lägsta strängarna. Mensuren är å andra sidan lite längre än en fiol i förhållande till stämningen, särskilt om man stämmer a-e-a¹-e¹. Det gör förhållandet mer likt en hardingfela, som i regel har en högre stämning i förhållande till mensuren. Ett litet orosmoment var om klangen skulle upplevas för torr utan resonanssträngar, men den öppna stämningen hjälper upp klangen väldigt bra och varje ton man spelar får också en motsvarighet i en annan sträng, där det andra lövet tangerar. Därmed blir det en liten resonansverkan på varje ton, även om den försvinner när man byter ton.

Slutligen vill jag peka på några detaljer som relaterar till äldre instrument. Det är kännetecknen som nyckelharpan haft under lång tid, en del har funnits ända sedan medeltiden.

- stämskruvarnas vertikala position
- de runda ljudhålen som kallas oxögon
- placeringen av demsamma
- det lilla ljudhålet närmare halsen
- avsaknaden av resonanssträngar
- kortare nycklar än nuvarande praxis
- skurna ornament på nyckelhuvudena
- fästansordning för leklådans överliggare i båda ändar

Information

Lutnyckelharpan är ett utvecklingsprojekt som pågick oktober 1997- april 2004 och innefattade byggnation av två instrument varav det andra byggdes på erfarenheterna av det första. Annan information finns också på www.johanhedin.com

Katrineholm 2005

Johan Hedén

